

## ПЕРЕДМОВА

Тато і мама — чи не найрідніші, найтепліші слова для кожної людини. Батько і мати становлять та забезпечують справжнє щастя у будь-якому віці. Адже справедливо кажуть, що ми є дітьми доти, доки у нас живі батьки. І залишаємося ними, зі світлою пам'яттю і смутком, коли вони йдуть від нас назавжди.

Чимало є науково-популярних видань про матерів, трохи менше, але усе частіше з'являються публікації про татів, рясніють описи і про спільне батьківське, сімейне виховання. Книжки на таку тему надзвичайно важливі, бо це — своєрідні настільні посібники чи пам'ятки для взаємодії між батьками й дітьми, старшими і молодшими членами родини. Їх спеціально складають фахівці з психологічною, філософською і педагогічною освітою. Адже далеко не всі батьки мають можливість, час і настрій прочитати безліч відповідної наукової літератури, визначити закономірності розвитку людини і її стосунків з іншими, специфіку сімейних взаємовідношень, відчути сучасний рівень перетворень в країні та окремо взятій родині, в її соціально-культурному оточенні. Не кожен батько чи мати в змозі, без упереджень, знайти інформацію саме для себе і про себе, аби відрефлексувати, помітити не тільки свої здобутки, а й відзначити поразки, а може, навіть значні помилки у вихованні своєї дитини, враховуючи саме її життя, саме її особистісні риси, саме її нахили та здібності, мрії та наміри.

При написанні цієї книжки я прагнула об'єднати декілька аспектів: важливість батьківсько-материнського виховання, а також унікальність становлення й ролі окремо тата і мами у житті дитини, хлопчика і дівчинки, а далі — дорослих чоловіка і жінки; запропонувати дорослим матеріали для самопізнання і бесід з дітьми обох статей.

Мета книжки — спонукати вас, шановний читачу, до внутрішнього діалогу з самим собою. Адже ви — не тільки сам батько чи мати, у вас у самих є старенькі або літні батьки, котрі мають власну історію життя у родині й уявлення про справжню сім'ю. Ваші ще зовсім маленькі або вже повнолітні діти завтра мріятимуть про те, щоб створити власну сім'ю, народити і виховувати дітей. І ваша точка зору, ваш досвід допоможуть сину та доньці будувати плани

на майбутнє, в якому знайдеться гідне місце і для вас, для ваших спогадів і сподівань. Живий ланцюжок поколінь не перерветься і буде щільнішим, коли батько й мати разом йтимуть однією дорогою з головним вектором своїх діянь — бути щасливими і подарувати щастя власним дітям, підтримати у них творче ставлення до життя. І цей шлях буває тернистим — через втечі та покаєння, чергування сліз і радості, неповаги й гордості, він неможливий без любові, ніжності та взаємної відповідальності.

Ця книжка — і для психологів, котрі здобувають і переосмислюють знання, аби надавати професійну допомогу чоловікам і жінкам, дівчаткам і хлопчикам, юнакам і дівчатам з питань особистісного розвитку, міжлюдських взаємин, творення власного майбутнього, зокрема й сім'ї.

Матеріали видання можуть знадобитися й учителям, класним керівникам, вихователям різноманітних дитячих закладів у роботі з дітьми та їхніми батьками.

*Тетяна Гурлева*

# I. БАТЬКО І МАТИ — ДВА КРИЛА

## 1. Батьківське виховання як путівка у життя

Мама і тато, сім'я і родина в усі віки були, є і будуть найціннішим, нетлінним скарбом. Як у пісні:

*Батько і мати — два сонця гарячих,  
Що нам дарують надію й тепло.  
Батько і мати у долі дитячій —  
Треба, щоб кривди між них не було.*

І синові, і доньці необхідне виховання обох батьків. Мама й тато мають спільну мету, обоє схиляються до схожих методів виховання, в них єдина точка зору на перспективи своєї дитини. Однак кожен із батьків не тільки разом з іншим, а й окремо спілкується із сином і донькою, кожен по-своєму розповідає казки і про своє дитинство. У кожного дорослого — своя історія, котру він передає дитині. У цьому розмаїтість й унікальність виховання батька й матері як окремих особистостей, неповторних індивідуальностей. Тому для дитини важливе виховання обох батьків. Вони самі, їхній духовний світ збагачують внутрішній світ малюка, розширюють його межі. У тих випадках, коли, приміром, дівчинку виховує лише мама, то вона багато чого може дати доньці. Легше відбувається ідентифікація зі статевою роллю, ніж якби її виховував тільки батько. Але тоді в дівчинки бракуватиме виняткового досвіду спілкування з представником чоловічої статі. Випробовуючи недолік у захисті з боку сильнішого, вона шукатиме його потім, коли стане старшою. Такі дівчатка часто «шукають» батька, вибирають собі за чоловіка саме того, хто підмінив би цю роль.

За нормальних сімейних взаємин тато для сина із самого раннього віку стає моделлю для наслідування, впливає на формування статевої ідентичності. У дочки батько формує позитивну самооцінку. У підлітковому періоді дитини його думка про зовнішність доньки, її вчинки і дії відіграє дуже важливу роль. Саме у віці 13-15 років дівчинка має отримати від батька визнання і схвалення своєї значущості як майбутньої жінки, достойної представниці

жіночої статі. За відсутності у сім'ї моделі взаємин між чоловіком і жінкою у дівчинки може сформуватися нереалістичне ставлення до хлопчиків і чоловіків, до своєї ролі у сім'ї, у вихованні власних дітей. У повній сім'ї хлопчики вчаться розуміти жінку, співдіяти з нею.

Мама більше тяжіє до дочки, а тато — до сина, тому що їм є що передавати одне одному за статевою ознакою, вони більше розуміють, чого одне від одного можна чекати й «куди рости». Недарма є поняття чоловічої та жіночої солідарності. Проте відомо безліч прикладів, коли батьки тяжіють до спілкування з доньками, «душі в них не чують», а матері — до синів, на «яких у них вся надія». Це може відбуватися з багатьох причин. Одна з них — недостатньо теплі та близькі стосунки з чоловіком або дружиною: дефіцит цього дорослі люди компенсують у спілкуванні зі своїми дітьми. Ще однією причиною може бути бажання через дитину реалізувати свої колишні плани і здійснити надії. І це спричиняє розчарування, тому що дочка і син, ставши дорослими, намагаються знайти свій шлях, самостійно будувати власне життя. З іншої причини — це вияв глибоких взаємних почуттів між дітьми і батьками, обопільної любові та вдячності, поєднання сьогоденного і майбутнього, спадкоємності поколінь.

## 2. Любові не буває забагато

Про любов багато сказано, але ніколи не є зайвим згадати, як вона народжується, на чому стоїть, задля чого існує. Пригадаймо нетлінні вислови Григорія Сковороди:

*Любов є джерело всього життя...*

*Для мене нема нічого дорожчого чи солодшого, ніж душа, яка мене любить, хоч би бракувало всього іншого.*

*Чисте серце перебуває в любові, а любов залишається у ньому.*

*Хіба не любов все поєднує, будує, творить, подібно до того,  
як ворожість руйнує?*

*Хіба не мертвою є душа, позбавлена істинної любові?..*

*Що дає основу? — Любов.*

*Що творить? — Любов.*

*Що зберігає? — Любов, любов.*

*Що дає насолоду? — Любов, любов, початок, середина, кінець, альфа  
і омега.*

*Любов ніяким чином не може бути вічною і міцною, якщо  
породжується тлінними речами, тобто багатством...*

*Царствіє Боже всередині нас. Щастя — у серці, серце — у любові,  
любов — у законі Вічного.*

В любові й тільки через неї людина стає людиною. Без неї кожен є неповноцінною істотою, яка позбавлена справжнього життя і глибини, не здатна створювати прекрасне, повноцінно жити і творити, а також розуміти і себе, й інших. Любов — це унікальний і майже не єдиний засіб пізнавати іншу людину в її глибинній сутності, розгледіти в ній «промінчик Господень», високе творіння з найкращими рисами, високими мріями, сподіваннями, задумами. Тільки любов здатна допомогти людині повірити в себе справжнього.

Любов — це особлива форма творчості й водночас є стимулом до творчості у різних її проявах, це вираз глибини особистості і її свободи, яка виражається навіть у тому, щоб підкоритися волі того, кого любиш. Але це підкорення — не що інше, як довіра до коханої людини, віра в її щирі почуття, акт цілковитого духовного єднання. Любов — це високе мистецтво, яке вимагає від митця постійного самовдосконалення, самозречення, готовності до вчинку, це — мелодія, яка не може бути фальшивою, а відображає найтонші та найщиріші поштовхи живої душі. Причому любов — це не просто даність чи щаслива випадковість: її слід пізнавати, заглиблюючись у її цілющі невичерпні джерела, та знов і знов оновлюватись.

Вона зрушує стіни, які відділяють одну людину від іншої, зливаючись в одне ціле, об'єднує люблячих, але водночас зберігає цілісність кожної окремої особистості, не руйнуючи її самобутності, оригінальності, незмірності, не зменшуючи її любові до інших людей, світу, життя. Кожен відчуває свою цінність через іншого, через його кохання. Вершиною сили любові є здатність не брати, а давати, віддавати, дарувати, що дивним чином сприяє збагаченню, бо людина обов'язково отримує. У люблячого є надзвичайна властивість помічати найменші порухи любові в іншого, і ці знаки

вона сприймає як безцінний Дар за своє кохання. Тому й отримує те, у чому будь-хто інший не узрів би й найменшого натяку на любов, увагу, ніжність, повагу. Тільки у любові людина здатна посправжньому відчувати сенс свого земного існування як існування для іншого, допомагає долати самотність і безнадію, натомість несучи людині вдвічі більше радощів, щастя, натхнення, адже все це розподіляється і множить на двох.

Любов — це звучання в унісон, це співзвучність, деяка схожість людей, їхніх уявлень про світ та особливих зв'язків з ним. «Ми такі схожі!» або «Ми схоже думаємо!» — часто кажуть люблячі одне одного люди. І це не просто слова, які ґрунтуються на тимчасових відчуттях своєї удаваної спорідненості, єдності. Безумовну любов та прихильність М. Пришвін [27] назвав «сутнісними стосунками», а те, що поєднує людей — «сутнісними зв'язками». Батьки, рідні місця, батьківський дім сприймаються людьми «як свої», рідні, невід'ємні від власного життя. В основі цих стосунків лежить закладена від природи потреба в прихильності, приналежності, любові. Сутнісні зв'язки — це незбагненні золоті ниточки, тонкі та легкі, але їх не можна ні розірвати, ні розрубати. Та вони можуть розчинитися, зчезнути від нелюбові, зради, брехні. Сутнісні зв'язки — істинні, непорушні, найдорожчі. За таке почуття закохані ладні ризикнути й власним життям. Згадаймо В. Висоцького:

*...Они уже согласны заплатить.  
Любой ценой — и жизнью бы рискнули,  
Чтобы не дать порвать, чтоб сохранить  
Волшебную невидимую нить,  
Которую меж ними протянули...*

### 3. Птаха щастя чи мистецтво любити?

Кожен, хто поєднаний любов'ю, стає більш досконалим, дзеркальним відображенням глибинної сутності іншого. Тому розділена любов є справжнім щастям, вона сприяє найповнішому, найціліснішому, найгармонійнішому самовияву людини, стає умовою подальшого розвитку та розквіту особистості.

Може, тому людина виявляє непереборний потяг подолати свою самотність, прагнення реалізувати свою потребу в коханні.

Це Е. Фромм, філософ та психоаналітик, назвав однією з причин сильних взаємних почуттів між чоловіком і жінкою. У своїй книжці «Мистецтво любові» вчений зауважує, що для того, аби зустріти своє кохання, слід бути до цього хоча б трохи підготовленим. Адже любов — це не птаха щастя, яка сідає на плечі, тому важливо її не сполохати. Це почуття, яке вимагає певної особистісної зрілості та розуміння тієї відповідальності, яка необхідна для зближення зі своєю другою половинкою, вимагає такої особистої свободи і любові до себе, щоб щиро полюбити іншого, дати йому любов і свободу. Це — закономірний плід зусиль і знань, справжня наука. Адже важливо не стільки бути коханим, скільки навчитися і вміти любити самому. Насправді любити — це щастя набагато більше, ніж бути коханим. Водночас кажуть: «Хочеш, аби тебе любили — люби сам». Якщо чоловік і жінка зможуть передати таке бачення своїм дітям і сприятимуть вияву їхньої любові до себе, то обов'язково зроблять їхнє спільне життя ще щасливішим.

Е. Фромм зауважував, що у наші часи вважаються гідними затрати сил на навчання лише тим речам, за допомогою яких можна отримати гроші чи престиж, а любов, мовляв, яка приносить користь «тільки душі», позбавлена користі в сучасному сенсі та є «розкішню». Вчений намагався розвінчати таку точку зору. Більше того, в нинішніх реаліях можна казати й про те, що серед молоді любов часто вже і не розкіш, до якої можна хоча б прагнути, а непотріб, якого слід позбуватися, «бо нічого, окрім страждань і зітхань, не приносить». Такий прагматизм свідчить про певний сон душі, затьмарення почуттів, на які тиснуть жадоба наживи, байдужість до свого внутрішнього світу, чужі ідеї обділеної більшості, не розбурхані власним розумінням смислу життя й особистого щастя, прагнення деяких юнаків і дівчат до безтурботного існування, позбавленого відповідальності за себе і того, кого любиш.

А любити — це віддавати, піклуватися, поважати, бути відповідальним і володіти знанням. Піклування проявляється у прихильності матері до своєї дитини, адже любов — це активна зацікавленість у житті та розвитку того, кого ми любимо. Відповідальність виражається у здатності та готовності відповідати, повага — у здатності бачити іншу людину такою, якою вона є, усвідомлювати її унікальну індивідуальність. Повага і відповідальність були б сліпі, якби їх не скеровувало знання, що є інструментом пізнання тайни людини. І чим більше людина позбавлена цих якостей, тим більше вона боїться любити.

Особливий вид любові — батьківська, вона виявляє прив'язаність батька та матері до свого дитяти — малесенької беззахисної істоти, а далі — людини, що потребує підтримки, піклування, знань, досвіду.

#### 4. Ніжність + Ніжність = Ніжність

Як любові, так і ніжності не буває забагато. Все інше — або солодкуватість, або гра, нещирість, розрахунок. Коли батько й мати відчують ніжність до своєї дитини, то вона, оця ніжність, їм і повертається, і множиться, огортає стосунки між дорослими і дітьми особливим саявом.

На думку вітчизняного психолога В.О. Татенка, який ретельно досліджував цей феномен, жінку ніжністю обдарувала сама природа, адже вона здатна глибоко переживати це почуття, унікально його виявляти. Вона сама по собі є втіленням ніжності. Однак це не означає, що чоловік не може і не має відчувати та проявляти ніжності до коханої жінки, дружини, до своєї дитини, не має здатності та готовності бути для них об'єктом ніжних почуттів. Чоловіча ніжність повинна доповнювати ніжність жінки і дарувати її дітям, примножуючи відчуття щастя.

Але недовіра чи підозра, пише вчений, блокують, а іноді назажди вбивають ніжність. Ніжності протистоїть усе, що ми називаємо формальним, офіційним, тобто функціональним ставленням до людини, коли нас цікавить лише те, наскільки добре вона виконує свої рольові функції, і нам байдуже, яка вона є сама по собі. Якщо адаптувати цю думку до нашої теми, то до тих пір не буде ніжності до дитини або вона у своєму зародку загине, доки батьки сприйматимуть сина чи доньку лише як своїх нащадків, продовжувачів роду, спадкоємців ролей, котрі повинні виконувати свої обов'язки, слухатися дорослих, підкорюватися їм. Подібне ставлення далеке від проявів таких почуттів, як чуйність, милосердя, щирість, відкритість, турботливість, уважність, тактовність тощо.

Справжня ніжність підносить людину до сутнісно-сміслових вершин буття, робить її гранично відкритою, відвертою, щирою, довірливою, беззастережно щасливою, надає нових сил, актуалізує приховані потенції. І тут, певно, йдеться і про ніжність, яку людина проявляє до когось іншого, дарує йому, і про ту ніжність, яку вона приймає від нього, в якій вона сама «ніжиться».

Кожна людина на різних етапах свого життя (дитинство, дорослість, старість), у різних життєвих ситуаціях (сім'я, дитячий садочок, школа, вищий навчальний заклад, робота тощо), по-різному, залежно від своїх індивідуальних особливостей, з одного боку, очікує до себе ніжного ставлення значущих людей, з іншого — сама прагне відчутти, пережити ніжність стосовно когось. Зустрівши чи знайшовши можливість дарувати й отримувати ніжність навзаєм, ми нарешті відчуваємо себе внутрішньо вільними. У нас наче виростають крила, з'являється відчуття польоту [34]. У хорошому розумінні. А чи не на крилах, тільки обпалених страхом, недовірою, самотністю, летять з дому, у світ, часто ворожий і чужий, діти й підлітки, втікаючи від нелюбові, не-ніжності, що панують у сім'ї, між найріднішими?

## 5. Відповідальність: взяти і розділити

Кажуть, що справжня любов, сутнісні стосунки нерозривні з почуттям відповідальності. Той, хто кохає, відчуває відповідальність за кохану людину, за свої з нею взаємовідносини, за свою поведінку і своє ставлення за спільне життя, власних дітей.

Відповідальність починається у батьківській сім'ї. Діти спостерігають за татком й ненею, вчать у них не лише правил, норм поведінки і взаємин між членами родини та людьми взагалі, а й відчувати душею і серцем свою причетність до усього, що відбувається. «Які батьки — такі й діти», — це прислів'я, окрім багатьох різноманітних достоїнств (як і недоліків), мають на увазі також відповідальність і взаємовідповідальність старших і молодших, підкреслює вимогливість до себе, а також до меншого і старшого члена родини дотримуватись зовнішніх, а особливо внутрішніх заasad. Той зовнішній і, передусім, внутрішній «порядок», «закон совісті», якого дотримуються у своєму житті мати й батько, стає надбанням дітей, їхнім, як це не звучить пафосно, родовим спадком.

Важливим у сімейному вихованні є не лише здатність брати на себе відповідальність, а й делегувати її, тобто передавати іншому. Можна навести безліч прикладів, коли котрийсь із батьків або навіть обоє беруть на себе увесь тягар відповідальності: вони відповідальні на роботі, у сім'ї, перед своїми батьками, друзями, так би мовити «розриваються на частини», аби встигнути скрізь все «зро-

бити» і за все «попереживати». Таких батьків діти бачать «загнаними», завжди невдоволеними життям, одне одним, і ними, своїми синами і дочками. Таким дітям не дається право на помилку, тому що не враховується їхнє право на волевиявлення, власну думку, особисту відповідальність. Але лише тоді дитина буде почувати себе рівною у сім'ї, охоче виконуватиме усілякі родинні обов'язки, коли розумітиме, що будь-хто у сім'ї може як підтримати іншого, так і передати свої повноваження, не залишаючись при цьому винним і не обтяжуючи почуттям провини іншого.

Взаємовідповідальність — це один із механізмів внутрішньо-сімейних стосунків, де проявляється довіра до іншого, повага до його здібностей, чеснот, життєвого часу, терпимість, тактовність, почуття міри у врахуванні й забезпеченні власної та чужої свободи. І шкода тих хлопчиків та дівчаток, батьки котрих жертвовно брали і несли свою відповідальність за себе, своїх дітей, за сучасне і майбутнє цілої родини. Вже дорослі, але безвідповідальні юнаки та дівчата, чоловіки та жінки виявляють цілковиту нездатність будувати своє життя, досягати суттєвих успіхів у професійній діяльності, налагоджувати гармонійні взаємини з людьми, з обранцем, а згодом — у своїй сім'ї, і, врешті-решт, виховувати власних дітей.

Безвідповідальні люди насправді страшаються свободи, а безвольні уникають відповідальності — це взаємопов'язані речі. Бернард Шоу так з цього приводу висловився: «Свобода означає відповідальність — ось чому більшість людей боїться її». Виховуючи відповідальність у дитини, батьки закладають фундамент її волі, що, у свою чергу, сприяє розвитку і вдосконаленню відповідальності, досягненню її зрілості.

## 6. Сила, м'якіша за вовну

Одного разу у вагоні метро я спостерігала таку сценку. Навпроти сиділи молоді чоловік і жінка, посеред них — дівчинка. Донька прихилилася до матері, торкаючись щічкою її щоки, і водночас трималась за таткове плече. Її бабуся, що сиділа збоку, розчулено дивилася на всіх трьох, потім усміхнулась і запитала: «Сонечко, ти так горнешся до своїх батьків! А кого ти більше любиш — маму чи тата?». На що маленька відповіла: «І тата, і маму! Мама мене дуже любить, голубить, вона така гарненька! А татко — сильний, він усе